

Authors' contribution/
Wkład autorów:
A. Zaplanowanie badań/
Study design
B. Zebranie danych/
Data collection
C. Analiza statystyczna/
Statistical analysis
D. Interpretacja danych/
Data interpretation
E. Przygotowanie tekstu/
Manuscript preparation
F. Opracowanie
piśmiennictwa/
Literature search
G. Pozyskanie funduszy/
Funds collection

PROTOECONOMICS - ELEMENTS OF ECONOMICS IN ANTIQUITY

PROTOEKONOMIA - ELEMENTY EKONOMII W STAROŻYTNOŚCI

Włodzimierz Wójcicki^{1(B,E,F)}

¹Pope John Paul II State School of Higher Education in Biała Podlaska
Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Wójcicki, W. (2018). Protoeconomics - elements of economics in antiquity/ Protoekonomia – elementy ekonomii w starożytności. *Economic and Regional Studies*, 11(4), 147-159.
<https://doi.org/10.2478/ers-2018-0043>

REVIEW ARTICLE

JEL code: B25

Submitted:
August 2017

Accepted:
December 2018

Tables: 0
Figures: 0
References: 17

Summary

Subject and purpose of work: The work presents the emergence and shaping of basic economic issues since the dawn of human economic activity. Contemporary views on important economic issues have their roots in antiquity. The shaping of concepts such as money, interest, contract, credit as a part of the law, began a long time ago and exerted an influence on the way they are understood today.

Materials and methods: The basis for the considerations is the study of literature on the history of the development of economics and the science of management in economic, philosophical and ethical aspects. The work has shown the non-linear nature of the development of new phenomena emerging in volatile political, technical, religious and moral conditions, which are largely spontaneous, and a reciprocal overlap of various fields of knowledge in a general and individual sense. Particular discoverers were found to present a wide spectrum of interests.

Results: Historically, the development of economic knowledge began with the issues from the border of economics and management, from microeconomics (household) to macroeconomics (money); little information concerns large undertakings such as irrigation systems, pyramids or waging wars.

Conclusions: Generally speaking - monarchs' edicts came before the deliberations of thinkers, concrete reasoning came before abstract considerations.

Keywords: ethics in economics, debts, money, fair exchange, development of law

ARTYKUŁ

PRZEGLĄDOWY

Klasyfikacja JEL: B25

Zgłoszony:
sierpień 2017

Zaakceptowany:
grudzień 2018

Tabele: 0
Rysunki: 0
Literatura: 17

Streszczenie

Przedmiot i cel pracy: Praca przedstawia wyłanianie i kształtowanie się podstawowych zagadnień ekonomicznych od zarania działalności gospodarczej człowieka. Współczesne poglądy na istotne kwestie ekonomiczne mają ugruntowanie w starożytności. Kształtowanie takich pojęć jak pieniądź, procent, kontrakt, kredyt, przy udziale prawa, zaczęło się dawno temu i wywarło wpływ na ich dzisiejsze rozumienie.

Materiały i metody: Podstawą dociekań są badania literatury dotyczącej historii rozwoju gospodarki i nauki o gospodarowaniu w aspektach ekonomicznych, filozoficznych, etycznych. W pracy wskazano na nieliniarny charakter rozwoju, nowe zjawiska powstają na gruncie zmiennych uwarunkowań politycznych, technicznych, religijno-moralnych, które w dużej mierze mają charakter spontaniczny. Widzimy też wzajemne przenikanie różnych dziedzin wiedzy w znaczeniu ogólnym oraz indywidualnym – poszczególni odkrywcy prezentują szerokie spektrum zainteresowań.

Wyniki: Historycznie rozwój wiedzy ekonomicznej rozpoczął się od zagadnień z pogranicza ekonomii i zarządzania, od mikroekonomii (gospodarstwo domowe) do makroekonomii (pieniądz); mało informacji dotyczy dużych przedsięwzięć jak systemy irygacyjne, piramidy czy prowadzenie wojen.

Wnioski: Uogólniając – edykty monarchów wyprzedzały dociekania myślicieli, rozumowanie konkretne wyprzedzało rozważania abstrakcyjne.

Słowa kluczowe: etyka w ekonomii, długi, pieniądź, sprawiedliwa wymiana, kształtowanie prawa

Address for correspondence/ Adres korespondencyjny: dr hab. Włodzimierz Wójcicki (ORCID 0000-0002-4607-3972), Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Wydział Nauk Ekonomicznych i Technicznych, ul. Sidorska 95/97, 21-500 Biała Podlaska, Poland; phone: +48 83 344-99-05; e-mail: wl.wojcicki@gmail.com.

Journal indexed in/ Czasopismo indeksowane w: AgEcon Search, AGRO, BazEkon, Index Copernicus Journal Master List, ICV 2017: 100,00; Polish Ministry of Science and Higher Education 2016: 9 points/ AgEcon Search, AGRO, BazEkon, Index Copernicus Journal Master List ICV 2017: 100,00; Ministerstwie Nauki i Szkolnictwa Wyższego 2016: 9 punktów. **Copyright:** © 2018 Pope John Paul II State School of Higher Education in Biała Podlaska, Włodzimierz Wójcicki. All articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material, provided the original work is properly cited and states its license.

Introduction

We shall start with an important reflection. The progress of biology, medicine, physics, chemistry, IT, cosmology, mathematics and any other field is currently so enormous that we may **be under the illusion that only now are we wise**, more so than all previous generations. Additionally, the fascination with new discoveries forces us somewhat to think mainly about the future. Cloning, transplants, the fast “cloning” of elements using 3D printers, Teflon, graphene and other *wonders* of material engineering, miniaturization, new drives, metallic hydrogen as an example of a condensation of energy which was thus far unimaginable, Large Hadron Collider, the real perspective of obtaining artificial intelligence, the Internet of Things, spare parts for transplantation, not created in a laboratory any more but mass-produced instead - do they not, in a way, without us realizing it, lower our assessment of past achievements? And yet, it would be difficult to replicate some of these achievements even today. Let us omit - with all due respect - the historical achievements of Christ or Muhammad, since we assume the direct support of the Lord for their actions. But the works of architecture, music, painting and sculpture, opera, literature, philosophy, infrastructure, astronomy, as well as protomedicine, protochemistry, protophysics, protobiology and all other *proto* areas, have been created by people who, *at most*, had God's blessing. Let us emphasize - the omission of protoeconomics in modern economic research would be like examining the functioning of a plant while disregarding its roots. The knowledge of what was right and wrong facilitates - while taking into account the conditions changed in the course of history - decision-making.

With regard to word-formation, the *proto* element, used as the *first part of a compound word, means the antecedence in time, order, position, etc. in relation to what the second part of the word signifies* (<https://pl.wiktionary.org/wiki/proto-> date of access: 2016.12.12). The expression is derived from Greek, where *protos*, *proteros* means first; examples include words such as prototype, protoplast, protodeacon, proto-Renaissance. Protoeconomics, therefore, encompasses views, theories, positions on economic issues¹, formulated before the shaping of economics as a branch of knowledge, as a science. Tomáš Sedláček (Sedláček, 2012, p. 16) states “It would be unwise to assume that economic considerations only appeared in the age of science.” Thus, protoeconomics is an inherent part of economics, created before the formation of the theory of economics. However, it is difficult to precisely determine the time window, as in before/after something. After all, since Adam Smith is considered to be the father of economics, then the publication of his work in 1776 is significant, but we are less certain whether the authors contemporary to A. Smith, from whose legacy he benefited, and, therefore, whose achievements he ennobled as

¹ We consider economic issues while keeping meta-economics and economic imperialism in mind, thus, going beyond curricula but without having a clearly defined scope of interest.

Wstęp

Zacznijmy od ważnej refleksji. Postęp naukowy biologiczny, medyczny, fizyczny, chemiczny, informatyczny, kosmologiczny, matematyczny i w każdej innej dziedzinie jest obecnie tak ogromny, że **można ulec złudzeniu, iż dopiero teraz jesteśmy mądrzy**, w stopniu wyższym od wszystkich poprzednich pokoleń. Dodatkowo fascynacja nowymi odkryciami niejako zmusza nas do wybiegania myślami głównie w przyszłość. Klonowanie, przeszczepy, szybkie „klonowanie” elementów przy pomocy drukarek 3D, teflon, grafen i inne *cuda* inżynierii materiałowej, miniaturyzacja, nowe napędy, metaliczny wodór jako przykład dotąd niewyobrażalnej kondensacji energii, Wielki Zderzacz Hadronów, realne widoki na uzyskanie sztucznej inteligencji, Internet rzeczy (IoT - Internet of Things), części zamiennie do transplantacji wytwarzane już nie laboratoryjnie a przemysłowo - czy nie pomniejszają poniekąd bezwiednie naszej oceny przeszłych dokonań? A przecież nawet dzisiaj trudno byłoby niektóre z tych dokonań powtórzyć. Pomińmy - z szacunkiem - historyczne osiągnięcia Chrystusa czy Mahometa, jako że zakładamy bezpośrednie wsparcie Najwyższego dla ich działań. Ale już dzieła architektury, muzyki, malarstwa i rzeźby, opery, literatury, filozofii, infrastruktury, astronomii, a także protomedycyny, protochemii, protofizyki, protobiologii oraz wszystkich innych *proto* dziedzin stworzyli ludzie, co *'najwyżej'* z bożym błogosławieństwem. Podkreślmy - pominięcie protoekonomii w współczesnych badaniach ekonomicznych byłoby jak badanie funkcjonowania organizmu rośliny z pominięciem jej korzeni. Znajomość tego, co było słuszne, a co błędne, ułatwia - przy uwzględnieniu zmienionych historycznie warunków - dokonywanie wyborów.

W aspekcie słowotwórczym cząstka *proto*, użyta jako *pierwszy człon wyrazu złożonego oznacza pierwszeństwo w czasie, kolejności, stanowisku itp. tego, o czym mówi drugi człon wyrazu* (<https://pl.wiktionary.org/wiki/proto-> data dostępu: 2016.12.12). Wyrażenie zaczerpnięte z języka greckiego, gdzie *protos*, *proteros* oznacza pierwszy; przykłady to prototyp, protoplasta, protodiakon, protorenesans. Protoekonomia zatem obejmuje poglądy, teorie, stanowiska w kwestiach ekonomicznych¹, sformułowane przed ukształtowaniem ekonomii jako dziedziny wiedzy, jako nauki. Tomáš Sedláček (Sedláček, 2012, s. 16) stwierdza „Niemądrze byłoby wychodzić z założenia, że dociekania ekonomiczne pojawiły się dopiero w epoce nauki.” Jest więc protoekonomia immanentną częścią ekonomii powstałą przed uformowaniem teorii ekonomicznej. Trudno jednak określić precyzyjnie cezurę czasową w sensie przed/po. Wszak skoro uznaje się Adama Smitha za ojca ekonomii, to ważne jest wydanie jego dzieła w 1776 roku, ale z mniejszą pewnością podejmiemy do rozstrzygnięcia czy współcześni A. Smithowi autorzy, z których dorobku korzystał, i których dorobek przez to nobili-

¹ Problematykę ekonomiczną postrzegamy z uwzględnieniem metaekonomii oraz imperializmu ekonomii, czyli wychodząc poza programy nauczania, aczkolwiek bez ściśle określonego obrębu.

economic, or those who were active at the same time and were unknown to him, belong to the area of economics or protoeconomics. Currently, authors omit these kinds of nuances when going back to the Middle Ages and ancient times which do not raise such doubts; we shall do likewise here. Nuances fade into the background in the face of realizing the great importance of history.

The available source materials are not sufficient to determine how ancient economic ideas developed over space and time. One may try to write them down, although it is immediately clear that it will not be a complete list because if entire civilizations have become extinct, ideas could fail to survive all the easier. However, even the initial review of source materials brings some reflections. First of all, solutions often associated with contemporary systems of governing are not an invention of our times. State-set prices are recorded in the Code of Hammurabi from thousands of years ago, state-run distribution was used in the construction of pyramids or irrigation systems. Secondly, in Europe, in the times closer to ours - where the situation is known more accurately than in Asia, Africa or the Middle East - borders changed relatively often. For example, the lands with which Poland borders in the east once belonged to the Duchy of Lithuania, later to the Polish-Lithuanian Commonwealth, and later still, they were under Russian rule (it was Tsar Alexander II who abolished villeinage in this area in March 1864, during the January Uprising);² now they belong to Lithuania, Belarus, Ukraine - so, with whose legacy is their history connected? Thirdly, until the popularization of democracy, authoritarian systems in particular states³ and historical periods differed from one another so much that any parallels between them can hardly be considered legitimate, or even acceptable; hence, a more detailed comparative analysis would not be justified.

The supremacy of law over economic thought in antiquity

While trying to come to generalizations, it is worth pointing out the connections between economics and law, as evidenced by the contract theory, the field awarded with the Noble Prize in 2016; usually, the contemporary development of a given theory contributes to the search for its sources and the deeper into the depths of history it reaches, the more such a search is valued. Wacław Stankiewicz (Stankiewicz, 2013, pp. 273-276) seeks sources of the concept of *homo contractus* in tribal law and the Code of Hammurabi in antiquity. He outlines the logical sequence of the development of economics and law as follows:

² However, since it happened almost 90 years after the publication of A. Smith's work in 1776, it is probably not "protoeconomy"; nevertheless, it concerns the history of economic philosophy.

³ The very understanding of the state was different, city-states like Sparta or Athens were something different and the Roman empire, which, incidentally, originated from the city-state of Rome, was something different still.

tował jako ekonomiczny, albo którzy tworzyli w tym samym czasie i nie byli mu znani, są w obszarze ekonomii czy protoekonomii. Aktualnie autorzy omijają tego rodzaju niuanse sięgając do średniowiecza i czasów starożytnych, które nie wzbudzają takich wątpliwości; tu uczynimy podobnie. Nuanse schodzą na dalszy plan wobec uświadomienia ogromnego znaczenia historii.

Dostępne materiały źródłowe nie są wystarczające aby ustalić jak w czasie oraz przestrzeni rozwijały się starożytne idee ekonomiczne. Można próbować je spisać, chociaż z góry wiadomo, że nie będzie to wykaz kompletny, bo skoro ginęły całe cywilizacje, to tym bardziej mogły nie przetrwać idee. Już jednak wstępny przegląd materiałów źródłowych rodzi pewne refleksje. Po pierwsze rozwiązania często kojarzone z współczesnymi systemami ustrojowymi nie są wynalazkiem naszych czasów. Ceny „urzędowe” znajdujemy zapisane w Kodeksie Hammurabiego przed tysiącami lat, państwową dystrybucję stosowano przy budowie piramid czy systemów irygacyjnych. Po drugie w Europie, w bliższych nam czasach - gdzie sytuacja jest znana dokładniej niż w Azji, Afryce czy na bliskim wschodzie, granice zmieniano względnie często. I na przykład ziemie, z którymi Polska graniczy na wschodzie należały kiedyś do Księstwa Litewskiego, później do Rzeczypospolitej obojga narodów, jeszcze później były pod zaborem rosyjskim (na tym terenie to car Aleksander II zniósł pańszczyznę w marcu 1864 roku, jeszcze w czasie trwania powstania styczniowego)² obecnie do Litwy, Białorusi, Ukrainy - więc czym dziedzictwem jest związana z nimi historia? Po trzecie do czasów upowszechnienia demokracji, ustrojowe systemy autorytarne w poszczególnych państwach³ i okresach historycznych różniły się tak bardzo, że jakiegokolwiek paralele pomiędzy nimi trudno uznać za uzasadnione, czy nawet za dopuszczalne; głębsza analiza porównawcza nie byłaby więc uzasadniona.

Prymat prawa przed myślą ekonomiczną w starożytności

Próbując dochodzić do uogólnień warto wskazać na związki ekonomii i prawa, czego dowodem jest teoria kontraktów, dziedzina wyróżniona ekonomicznym Noblem w 2016 roku; zwykle współczesny rozwój jakiejś teorii sprzyja poszukiwaniu jej źródeł, a jakość poszukiwania ceni się tym bardziej, im głębiej do historii ono sięga. Wacław Stankiewicz (Stankiewicz, 2013, s. 273-276) poszukuje źródeł koncepcji *homo contractus* w prawie plemiennym i Kodeksie Hammurabiego w starożytności. Logiczną sekwencję rozwoju ekonomii i prawa układa następująco:

a) instynkt (łac. *instinctus* – *podnięta, popęd*) stanowiący dyspozycję biopsychiczną, która powoduje, że osobnik, który ją posiada, zach-

² Skoro jednak nastąpiło to w prawie 90 lat po opublikowaniu dzieła A. Smitha w 1776 roku, więc raczej nie jest to „protoekonomia”; tym niemniej dotyczy historii myśli ekonomicznej.

³ Samo pojmowanie państwa było różne, czym innym były państwa – miasta jak Sparta czy Ateny, a czym innym imperium rzymskie, które nawiasem mówiąc, powstało z miasta-państwa Rzym.

a) an instinct (Latin *instinctus - excitement, urge*) which is a bio-psychical disposition that causes the individual who possesses it to behave or want to behave in a way, which is driven more so by the innate emotional intelligence, than the rational mind; the relationship of instinct with the theory of evolution, and therefore its certain flexibility, was observed by Charles Darwin (<https://pl.wikipedia.org/wiki/Instynkt>, date of access: 2017.01.08), while Thorstein Veblen emphasized the importance of the instinct of good work in the context of criticizing the *leisure class*,

b) a custom in the sociological aspect is a way of behaving determined in a collectivity (<https://pl.wikipedia.org/wiki/Zwyczaj>, date of access: 2017.01.08), and, in a dictionary interpretation, it is a commonly accepted, traditional way of acting; both the arrangements in a collectivity and traditions are not made *once and for all*, they are a process and not an act which only happens once, they are subject to change, primarily under the influence of changes in cultural conditions,

c) a protonorm is born out of a custom⁴ and is helpful in identifying the guidelines of the activity of a *homo contractus*, such as the principles of justice, private property and the freedom associated with it, or the freedom to conclude contracts,

d) a contract introduces the problem into the area of *law and economics* by using two different paths set out by the theory of law (*jurisprudence*) (https://pl.wikipedia.org/wiki/Common_law access date: 2017.01.08):

- the first one is *common law*, which has been used widely from the 12th century; here, the law is created under the auspices of courts, which adopt the law, precedent and custom, grant a significant role to the jury, do not use codification - this legal order is characteristic for Anglo-Saxon countries; the Anglo-Saxon doctrine distinguishes between tort law (codified in many US states) and contract law,
- the second is *equity*, where courts - without a jury - rely on positive law and principles of justice, while benefiting from partial codification.

W. Stankiewicz (Stankiewicz, 2013, pp. 279-282) emphasizes the importance of the bonds between law and economics (ethics, sociology, other sciences) in ordering the functioning of societies in various dimensions, based on various contracts. Very early on, back in Mesopotamia, Babylonia and Assyria, buy-sell agreements became popular; parties to the contract and various clauses were examined in detail, especially when buying slaves. Buy-sell agreements, contracts regarding loans, lending, renting, commissions and companies, were efficiently

wyuje się lub pragnie zachowywać się w sposób określony bardziej przez wrodzoną inteligencję emocjonalną niż racjonalny umysł; związek instynktu z teorią ewolucji, a zatem pewną jego plastyczność, postrzegali Karol Darwin (<https://pl.wikipedia.org/wiki/Instynkt>, data dostępu: 2017.01.08), natomiast Thorstein Veblen podkreślał znaczenie instynktu dobrej roboty na tle krytyki *klasy próżniaczej*,

b) zwyczaj w aspekcie socjologicznym to ustalony w zbiorowości sposób zachowania się (<https://pl.wikipedia.org/wiki/Zwyczaj>, data dostępu: 2017.01.08), a w interpretacji słownikowej to powszechnie przyjęty, tradycyjny sposób postępowania; zarówno ustalenia w zbiorowości jak i tradycje nie są stanowione *raz na zawsze*, są procesem a nie aktem jednorazowym, ulegają przemianom przede wszystkim pod wpływem zmian uwarunkowań kulturowych,

c) protonorma rodzi się ze zwyczaju⁴ i jest pomocna w identyfikacji wytycznych działalności *homo contractus*, takich jak zasady sprawiedliwości, własność prywatna i związana z nią wolność, czy swoboda zawierania umów,

d) kontrakt wprowadza problem do obszaru *law and economics*, korzystając z dwóch różnych ścieżek wyodrębnionych przez teorię prawa (*jurysprudencję*) (https://pl.wikipedia.org/wiki/Common_law, data dostępu: 2017.01.08):

- pierwsza to *common law*, upowszechniona od XII wieku, tu prawo jest tworzone pod auspicjami sądów, które za podstawę wyrokowania przyjmują prawo, precedens i zwyczaj, przyznają dużą rolę ławie przysięgłych, nie korzystają z kodyfikacji - ten porządek prawny jest charakterystyczny dla krajów anglosaskich; doktryna anglosaska wyodrębnia prawo deliktów (w wielu stanach USA skodyfikowane) i prawo kontraktów,
- druga to *equity*, gdzie sądy - bez ławy przysięgłych - opierają się na prawie stanowionym i regułach słuszności, przy tym korzystają z częściowej kodyfikacji.

W. Stankiewicz (Stankiewicz, 2013, s. 279-282) podkreśla znaczenie więzi prawa i ekonomii (etyki, socjologii, innych nauk) w porządkowaniu funkcjonowania społeczeństw na różnych płaszczyznach, w oparciu o różnorodne kontrakty. Bardzo wcześnie, już w Mezopotamii, Babilonii, Asyrii upowszechniły się kontrakty kupna-sprzedaży; stronom kontraktu i różnym klauzulom poświęcano dużo uwagi zwłaszcza przy kupnie niewolników. Kontrakty kupna-sprzedaży, pożyczki, użyczenia, najmu, zlecenia i spółki sprawnie ujęto w proste formuły w starożytnym Rzymie, co kwitowano maksymą *clara pacta, claros amicus* (jasne umowy czynią strony umowy przejrzyste definiowanie pojęć związanych z umowami, takich jak np. zobowiązanie (*obligatio*). Wyma-

⁴ A custom emphasizes the prescription to behave in a particular way, by foreseeing economic effects, and can also have an international dimension. On the other hand, a manner allows for the freedom of action within a vaguely-outlined frame, set, for example, by fashion, tact or good taste.

⁴ Zwyczaj akcentuje nakaz określonego zachowania się, przewidując skutki gospodarcze, może też mieć wymiar międzynarodowy. Natomiast obyczaj dopuszcza swobodę postępowania w ogólnie zakreślonych ramach, na przykład przez modę, takt czy dobry smak.

encompassed by simple forms in ancient Rome, which was summed up by the maxim *clara pacta, claros amicis* (good agreements make good friends). The transparent nature of defining the terms associated with contracts, such as “an obligation” (*obligatio*), was conducive to the clarity of the agreements concluded. A contract was required to be based on an agreement between its parties (*consensus*) and on a legal cause (*causa civilis*); compliance with both of these rules prevented the possibility of concluding unlawful contracts.

An inseparable element of the contract is an **obligation**; even when concluding a buy-sell agreement to exchange bread for cash, the seller guarantees the quality and the buyer must pay using legally recognized money, hence, the mere act of handing over the commodity and the money does not put a definite end to the operation. In the case of larger transactions, or before concluding them, a credit or a loan is often involved. T. Sedláček recognizes the clay, negotiable tablets from more than five thousand years ago, found in Mesopotamia, on which debts were written as proto-money; coins in today’s form appeared in Greece about 600 years BC (2015, p. 94). In economy, a debt is created by buying or selling, performing a commission or as a result of taking out a loan and means a delay in the payment which is a sacrifice for the creditor and a benefit to the debtor and, as such, requires compensation. The delay is inherently connected with a risk, which introduces a new element to the conclusion of a contract: if the price of a purchase is “*taken from the market*,” then the compensation for the risk is determined on a case-by-case basis and largely depends on the “*bargaining power*” (which, in turn, depends mainly on the market position and financial standing) of a particular debtor and a particular creditor. Both of them are part of the economy and enforcing such rules was in the interest of the society, as well as the country, which shall not allow one individual to destroy another by virtue of being driven by selfishness and greed. As such:

- a) the debtor cannot indebt himself in excess of his repayment possibilities under the threat of being enslaved for debts, where he will work off the entirety, or at least part, of his debt.
- b) the creditor cannot demand excessive compensation for the delay in repayment in such a way, that the interest drastically exceeds the achievable return on capital; usury, or even any interests whatsoever, were forbidden on ethical or religious grounds.

Legal guarantees of debt recovery were equally harsh across various eras. However, some of the nuances of this severity are difficult to grasp today. The Law of Twelve Tables in ancient Rome (451-450 BC) granted the debtor an additional period of 30 days for repayment. If he failed to do so, the creditor could imprison the debtor for a period of 60 days, and if at that time nobody came to help him, the creditor could kill the debtor or sell him abroad as a slave; a free citizen of Rome could not be a slave in his own country (Rogozina, 2016, p. 33). Hence, we have here a peculiar example of “political correctness”. In

gano aby kontrakt opierał się na porozumieniu stron (*consensus*) i na przyczynie prawnej (*causa civilis*); łączne przestrzeganie tych zasad wykluczało możliwość zawierania kontraktów sprzecznych z prawem.

Nieodłącznym elementem kontraktu jest **zobowiązanie**, nawet przy kupnie-sprzedaży pieczywa za gotówkę sprzedawca udziela gwarancji jakości, a kupujący ma zapłacić prawnie uznanym pieniądzem, a więc samo wręczenie towaru i pieniądza nie kończy definitywnie operacji. Przy większych transakcjach, albo przed nimi, często pojawia się kredyt lub pożyczka. T. Sedláček odnalezione w Mezopotamii gliniane, zbywalne tabliczki, sprzed ponad pięciu tysięcy lat, na których zapisywano długi, uznaje za protopieniądz; znane w dzisiejszej formie monety pojawiły się w Grecji około 600 lat przed naszą erą (2015, s. 94). W gospodarce dług powstaje poprzez kupno-sprzedaż, wykonanie zamówienia albo wskutek zaciągnięcia pożyczki i oznacza opóźnienie zapłaty, które dla wierzyciela jest wyrzeczeniem a dla dłużnika korzyścią i jako takie wymaga wynagrodzenia. Opóźnienie jest immanentnie związane z ryzykiem, co wprowadza do realizacji kontraktu nowy element: o ile cena zakupu jest „*brana z rynku*”, to wynagrodzenie za ryzyko jest ustalane indywidualnie i w dużej mierze zależy od „*siły przetargowej*” (zależnej głównie od pozycji rynkowej i standingu finansowego) konkretnego dłużnika i konkretnego wierzyciela. Obaj są częścią gospodarki i w interesie społeczeństwa, w interesie państwa leżało ustalenie i egzekwowanie takich reguł, które nie pozwolą aby jeden zniszczył drugiego kierując się egoizmem i chciwością. Tak więc:

- a) dłużnik nie może zadłużać się ponad własną możliwość spłaty pod groźbą trafienia do niewoli za długi, gdzie cały dług lub przynajmniej jego część odpracuje,
- b) wierzyciel nie może żądać nadmiernego wynagrodzenia za opóźnienie w spłacie tak, że odsetki drastycznie przewyższają osiągalną rentowność kapitału; lichwa, a nawet jakiegokolwiek odsetki bywały zakazywane ze względów etycznych lub religijnych.

Prawne gwarancje odzyskania długu w różnych epokach były niezmiennie surowe. Aczkolwiek niektóre niuanse tej surowości dzisiaj są trudne do ogarnięcia. Ustawy XII tablic w starożytnym Rzymie (451-450 r. p.n.e.) dawały dłużnikowi dodatkowe 30 dni na spłatę. W przeciwnym razie wierzyciel mógł uwięzić dłużnika na okres 60 dni, a jeżeli i w tym czasie nikt nie przyszedł mu z pomocą, wierzyciel mógł dłużnika zabić albo sprzedać w niewolę za granicę; wolny obywatel Rzymu nie mógł być niewolnikiem we własnym kraju (Rogozina, 2016, s. 33) Mamy więc przykład swoistej „poprawności politycznej”. Pozbawienie życia w majestacie prawa jest dopuszczalne, ale uczynienie niewolnikiem już nie. Dzisiaj godzimy się na „adresowane” zabójstwo (na wojnie przeciwnicy do siebie strzelają, ale mierzą ogólnie do wroga, nie zaś do konkretnej osoby, znanej z imienia i nazwiska) przez snajpera lub przy użyciu drona, na mocy decyzji z natury rzeczy podjętej przez anonimowe gremium lub osobę. Natomiast sąd uosabiający sprawiedliwość nie może skazać na śmierć najbardziej

light of the law, taking someone's life is permitted but making someone a slave is not. Today, we accept "targeted" murder (at war, opponents shoot each other, but they aim at the enemy in general, not at a specific person known by name) executed by a sniper or by using a drone, by virtue of a decision made by an anonymous assembly or a person. On the other hand, a court, which acts as the embodiment of justice, cannot sentence even the nastiest serial killer to capital punishment; hence, nuances of this type are not a feature of the ancient times. Although, we are far from the legal permission to divide the body of a killed debtor among his creditors, which is also mentioned by S. Rogozina.

The interference of law on the debt market is based not only on ethical or economic considerations but also on political ones. W.L. Klunia (Klunia, 2016, pp. 49-53) sees this type of regulations occurring in the Egypt of the 18th century BC as **counteracting the stratification** of society, which could lead to a civil war and pauperization of the countryside. The author also reports that in the Code of Hammurabi (also adopted in the 18th century BC), the maximum interest rate on a monetary loan was set at 20%, while for a loan in kind it was 33%. Everyone who took possession of someone else's property, including that of a slave, could be made a slave themselves or have their life taken. If a royal warrior or a Babylonian citizen did not pay his taxes on time, he could be deprived of the land he was granted. On the other hand, someone who was taken into slavery for debt, could not stay in it for more than 3 years, and after the sentence was served, the debt was remitted. In turn, in India, in the late 4th and early 3rd century BC, a slave could own and accumulate assets to buy himself out of slavery at the right time. Those who did not pay taxes for using land were in danger of being enslaved for a period of time, or even for life. Such actions countered the petrification of structures enabling both social degradation and advancement and probably constituted a strong motivation for economic activity.

The beginnings of the public sector

Much later, in the 6th century BC in ancient Rome, we see a completely different approach to this issue. Inhabitants were divided into two groups: the wealthy and the poor; in the first group, five classes were additionally distinguished according to their property - public offices were reserved for them. A person who possessed the talent of practical management and demonstrated the ability to multiply their own assets could become an official. In turn, a person who failed to satisfy his own needs would also fail to satisfy the public interest; this fact indirectly contributed to the procedure of keeping a record of one's own assets in *household books*. After these records were checked by special state officials (censor), the citizen was entered into a cadastral register; here, in turn, we can see the spirit of public bookkeeping, similarly to ancient Greece. In Greece, the reports of temples and state institutions, engraved

ohydneho wielokrotnego mordercę; tego typu niuanse nie są więc atrybutem starożytności. Chociaż nie możemy się mierzyć z prawnym dopuszczeniem podziału ciała zabitego dłużnika pomiędzy wierzycieli, w proporcji do wielkości długu, o czym też wspomina S. Rogozina.

Ingerencja prawa na rynku długów opiera się nie tylko na przesłankach etycznych czy ekonomicznych, także na politycznych. W.L. Klunia (Klunia, 2016, s. 49-53) tego typu regulacje występujące w Egipcie w XVIII wieku p.n.e. widzi jako **przeciwdziałanie rozwarstwieniu** społeczeństwa, które mogłoby prowadzić do wojny domowej i pauperyzacji wsi. Podaje też, że w Kodeksie Hammurabiego (także przyjętym w XVIII wieku p.n.e.) ustalono maksymalne oprocentowanie pożyczki pieniężnej na 20%, zaś w naturaliach na 33%. Każdy kto zagarnął cudzą własność, także niewolnika, sam mógł być uczyniony niewolnikiem albo pozbawiony życia. Jeżeli królewski wojownik albo obywatel Babilonii nie płacił terminowo podatków – mógł być pozbawiony nadanej ziemi. Z drugiej strony ktoś, kto popadał w niewolę za długi, nie mógł w niej pozostawać dłużej niż 3. lata, a po odbyciu skazania dług umarzano. Z kolei w Indiach, na przełomie IV i III wieku p.n.e. niewolnik mógł posiadać i gromadzić majątek, aby w odpowiednim momencie dokonać samowykupu. Tym, którzy nie opłacali podatków za korzystanie z ziemi, groziło okresowe lub nawet dożywotnie popadnięcie w niewolę. Takie działania przeciwstawiały się petryfikacji struktur umożliwiając zarówno degradację jak i awans społeczny i prawdopodobnie stanowiły silną motywację dla aktywności ekonomicznej.

Początki sektora publicznego

Dużo później, w VI w. p.n.e. w starożytnym Rzymie widzimy zgoła inne podejście do tej kwestii. Mieszkańców podzielono na dwie grupy: zamożnych i niezamożnych, w pierwszej grupie ponadto wyodrębniono pięć klas według posiadanego majątku – dla nich zastrzeżono funkcje publiczne. Urzędnikiem mógł zostać ten, kto posiada talent praktycznego gospodarowania, kto wykazał się umiejętnością pomnożenia własnego majątku. Kto zaś nie zadbał o własne potrzeby, ten nie jest w stanie dbać o interes publiczny; pośrednio stymulowało to ewidencję własnego stanu posiadania w *księgach domowych*. Po sprawdzeniu tych zapisów przez specjalnych urzędników państwowych (cenzorów), obywatela wpisywano do rejestrów katastralnych; tu z kolei widzimy publiczny charakter sprawozdawczości, podobnie jak w starożytnej Grecji. W Grecji sprawozdania świątyń oraz organizacji państwowych, wyryte w drewnie

in wood or marble, were displayed next to temples or along the roads. In Rome, taxes were paid according to the property, the *tax police* were responsible for collecting and transferring them to the quaestors (Latin: *quaestor* - treasurer). Budget payments and withdrawals were recorded in a special book called *Brevarium*. The case of Scipio Africanus, the victor over Hannibal and his brother Scipio Asiaticus, who was also an excellent commander, is interesting. Scipio Asiaticus was blamed for accepting a bribe, but the senate demanded that it be paid back by Scipio Africanus. The bribe amounted to 4 million sestertii, while the spoils of war paid into the budget equalled as much as 200 million sestertii. The hero tore the account book apart and accused the senators themselves of the incommensurability of the reason for the accusation and merits; after that, he was acquitted (Rogozina, 2016, pp. 26, 29-31). We can clearly see here economic rationality⁵ being valued above the law, but also a logical approach to numbers - in the face of the spoils' accuracy of 100 million, "mere" 4 million do not deserve mention. As a side note to this information, it is also worth noting that various forms of recording or estimating the value for cadastral and tax purposes strengthened the role of money, irrespective of transaction needs.

In the 6th/5th century BC, in China, there appeared an idea, attributed to Confucius, which survived until the 4th/3rd century BC, imposing on the state the obligation to regulate the price of bread, thanks to the convenient crediting of producers and through appropriate inventory management.

This idea was tracked down in documents from the 3rd century BC by Rene Luchinger (2007, p. 11), who writes: "The authorship a half of the 86 texts is attributed to Kuan Chung. In them, he deals with such topics as money, prices and taxes. As an "early Keynesian," caring for a stable economic situation against cyclicity (...) He also deals with effective and fair taxation, which is to finance the essential national budget." Meanwhile, the introduction entitled "How economics became a science," reads: "Everything began with the Scottish economist Adam Smith. His book *The Wealth of Nations*⁶ was the first comprehensive and full work devoted to human economy. It is right, therefore, that he is granted the title of the father of economics as a science. From that time onwards, economics will be an independent discipline." (Luchinger, 2007, p. 9). From this, we may conclude from that, in its full meaning, the term *protoeconomics* refers both to the stirrings of contemporary ideas that existed centuries ago, as well as until the times preceding the publication of the fundamental work of A. Smith.

J.M. Keynes is not the only one who could look for his predecessor in the past. The distinction between

lub marmurze, wystawiano obok świątyń lub wzdłuż dróg. W Rzymie podatki płacono według stanu majątkowego, za pobór odpowiadała *policja podatkowa*, która przekazywała je kwestorom (łac. *quaestor* – podskarbi). Wpłaty i wypłaty budżetowe rejestrowano w specjalnej księdze *Brevarium*. Ciekawy jest przypadek Scypiona Afrykańskiego, zwycięzcy Hannibala i jego brata Scypiona Azjatyckiego, również znakomitego dowódcy. Scypion Azjatycki był обвинiany o przyjęcie łapówki, ale senat domagał się jej zwrotu od Scypiona Afrykańskiego. Łapówka wyniosła 4 mln sestercji, zaś łupy wojenne wpłacone do budżetu aż 200 mln sestercji. Bohater rozerwał księgę rachunkową i sam zarzucił senatorom niewspółmierność powodu oskarżenia i zasług; po tym uzyskał uniewinnienie (Rogozina, 2016, s. 26, 29-31). Widzimy tu wyraźnie postawienie racjonalności⁵ ekonomicznej ponad prawem, ale też logiczne podejście do liczb – wobec oszacowania łupów z dokładnością do 100 mln, „marne” 4 mln nie zasługują na uwagę. Na marginesie tych informacji warto też zauważyć, że różne formy ewidencji czy szacowania wartości dla celów katastralnych i podatkowych umacniały rolę pieniądza, niezależnie od potrzeb transakcyjnych.

W VI-V wieku p.n.e. w Chinach pojawiła się idea, przypisywana Konfucjuszowi, która przetrwała do IV-III wieku p.n.e., nakładająca na państwo obowiązek regulowania cen chleba, dzięki dogodnemu kredytowaniu producentów i poprzez odpowiednie gospodarowanie zapasami.

Tę ideę w dokumentach z III wieku p.n.e., wytropił Rene Luchinger (2007, s. 11), który pisze: „Autorstwo połowy z 86 tekstów przypisuje się Kuan Chungowi. Zajmuje się w nich pieniądzem, cenami i podatkami. Jako „wczesny keynesista”, troszczący się o stabilną koniunkturę wbrew cykliczności (...) Zajmuje się on również efektywnym i sprawiedliwym opodatkowaniem, które ma finansować niezbędny budżet państwa.” Zaś we wprowadzeniu noszącym tytuł *Jak ekonomia stała się nauką* pisze: „Wszystko zaczęło się od Szkota Adama Smitha. Jego książka *Bogactwo narodów*⁶ była pierwszym obszernym i pełnym dziełem poświęconym ludzkiej gospodarce. Słusznie więc przyznaje się mu tytuł twórcy ekonomii jako nauki. Odtąd ekonomia będzie już samodzielną dyscypliną.” (Luchinger, 2007, s. 9). Możemy z tego wnioskować, że w pełnym rozumieniu pojęcie *protoekonomia* nawiązuje zarówno do załączków współczesnych idei występujących przed wiekami, jak i do czasów poprzedzających wydanie fundamentalnego dzieła A. Smitha.

Nie tylko J.M. Keynes mógłby w dawnych czasach upatrywać swojego poprzednika. Wyodrębnienie kosztów stałych i zmiennych jest przypisywane A. Marshallowi (https://www.bryk.pl/wypracowania/pozostałe/ekonomia/14644-historia_myśli_eko-

⁵ Latin *rationalis* - reasonable, from *ratio* - reason, method, calculation, judgment (Rogozina, 2016, p. 31).

⁶ In many publications, for example, McCreddie Karen (2012, p. 8) it is written: "By detailing with the benefits, relationships and consequences of the free market, *The Wealth of Nations*, "published in 1776, paved the way for modern capitalism." This abbreviation for the full title *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* is used (Bremond J. et al., 2012, p. 17).

⁵ Łac. *rationalis* – rozsądny, od *ratio* – rozum, metoda, rachunek, osąd (Rogozina, 2016, s. 31).

⁶ W wielu publikacjach, na przykład McCreddie Karen (2012, s. 8) pisze „Opublikowane w 1776 roku *Bogactwo narodów*, szczegółowo przedstawiając korzyści, związki i konsekwencje wolnego rynku, torowało drogę nowożytnemu kapitalizmowi.” jest używany ten skrót pełnego tytułu *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów* (Bremond J. i inni, 2012, s. 17).

fixed and variable costs is attributed to A. Marshall (https://www.bryk.pl/wypracowania/pozostałe/ekonomia/14644-historia_myśli_ekonomicznej.html, date of access: 2017.04.06). It is not entirely certain whether A. Marshall came up with it himself, or whether he presented it in the course of the great work of ordering and systematizing the existing knowledge. A. Zawiślak (Zawiślak, 2011, p. 220) cites the opinion of J.M. Keynes about A. Marshall: "he created the entire Copernican system, in which all elements of the economic universe remain in their places as a result of mutual balance and interaction." In fact, long before A. Marshall (1842-1924), in the 12th/13th century, Cato the Elder, the manager of a latifundium, one of the three, whose records have survived from the Roman era to our times, divided the costs into fixed and variable ones, assessing the coverage of fixed costs to be a direct responsibility of the owner; only the one who multiplies the estate deserves respect (Rogozina, 2016, p. 35).

Crucial protoeconomic aspects undoubtedly appear in the case of the Code of Hammurabi. S. Sztaba (Sztaba, 2013, p. 97) writes: "... I reached for the Code, looked inside it and saw, that there are amazingly modern legal regulations in it." From the relevant literature (Sztaba, 2013, pp. 100-102), he cites views, whose meaning is similar. It was there, in Babylon, before Hammurabi's reign, that - as we would say today - an **economic restructuring** occurred. The dominant role of temples was limited in favour of the royal economy (state-owned, one that had a fixed character, could not be privatized, could be used by private individuals on the basis of a lease or bestowed upon soldiers). The farms of free citizens and territorial communities, craft establishments, merchant and usury services (also in the form of companies) flourished, local and professional governments were established. "It is not without reason that this period (...) is considered to be the age of 'Old-Babylonian capitalism'."⁷ Two sectors operated in the economy: the royal (state) one and the private one. Three social classes were distinguished: landowners with full civil rights, leaseholders of royal grounds (in the event of a death in the war, the lease was transferred onto the oldest son), slaves with the right to income and possessions that could be used to buy oneself out of slavery. A royal man could acquire land and become a citizen, but a citizen could also be enslaved for debt. What is the most interesting, however, is that in the second and twenty-first year of his reign, the ruler would announce the remission of debts, which had a redistributive and anti-monopolistic significance, in addition to counteracting the petrification of the social structure, making the society open. In this context, the figure of Hammurabi, reigning in 1792-1750 BC, is interesting. Namely, he carried out the remission of debts in the second and fifth year of his reign, making it difficult for both debtors and creditors to use this custom for speculative purposes.

nomicznej.html, data dostępu: 2017.04.06). Nie jest całkowicie pewne, czy A. Marshall sam na to wpadł, czy przedstawił w trakcie wielkiego dzieła porządkowania, systematyzowania istniejącej wiedzy. A. Zawiślak (Zawiślak, 2011, s. 220) cytuje opinię J.M. Keynesa o A. Marshallu: „stworzył cały system kopernikański, w którym wszystkie elementy ekonomicznego wszechświata utrzymują się na swoich miejscach w wyniku wzajemnej równowagi i wzajemnego oddziaływania.” W rzeczywistości na długo przed A. Marshalliem (1842-1924), bo w XII-XIII w. Marek Porcjusz Cato, zarządca latyfundium, jeden z trzech, których ewidencje z czasów rzymskich przetrwały do naszych czasów, podzielił koszty na stałe i zmienne, uznając pokrywanie kosztów stałych za bezpośrednie zadanie właściciela; na szacunek zasługuje tylko ten, kto pomnaża majątek (Rogozina, 2016, s. 35).

Bardzo ważne aspekty protoekonomiczne niewątpliwie występują w przypadku Kodeksu Hammurabiego. S. Sztaba (Sztaba, 2013, s. 97) pisze: „... sięgnąłem po kodeks, zajrzałem do środka i zobaczyłem, że są tam zdumiewająco nowoczesne regulacje prawne.” Z literatury (Sztaba, 2013, s. 100-102) przytacza poglądy o podobnej wymowie. Oto w Babilonii, przed panowaniem Hammurabiego, nastąpiła - dzisiaj powiedzielibyśmy - **restrukturyzacja gospodarki**. Ograniczono dominującą rolę gospodarstw świątynnych na rzecz gospodarki królewskiej (państwowej, która miała trwały charakter, nie mogła być prywatyzowana, można ją było użytkować w formie najmu osobom prywatnym lub nadania żołnierzom). Rozwinęły się gospodarstwa wolnych obywateli oraz wspólnot terytorialnych, zakłady rzemieślnicze, usługi kupiecko-lichwiarskie (także w formie spółek), powstały samorządy terytorialne oraz zawodowe. „Nie bez słuszności zatem okres ten (...) uchodzi za epokę „**kapitalizmu starobabilońskiego**.”⁷ W gospodarce funkcjonowały dwa sektory: królewski (państwowy) oraz prywatny. W społeczeństwie wyodrębniono trzy warstwy: właściciele ziemi mający pełnię praw obywatelskich, dzierżawcy ziem królewskich (w przypadku śmierci na wojnie dzierżawa przechodziła na najstarszego syna), niewolnicy z prawem do dochodu i posiadania majątku, którym mogli się posłużyć do wykupienia z niewoli. Człowiek królewski mógł nabyć ziemię i stać się obywatelem, ale też obywatel mógł popaść w niewolę za długi. Najciekawsze jednak jest to, że zwyczajowo w drugim i dwudziestym pierwszym roku panowania władca ogłaszał umorzenie długów, co miało znaczenie redystrybucyjne i antymonopolowe, przeciwdziało też petryfikacji struktury społecznej, czyniąc społeczeństwo otwartym. Na tym tle ciekawie rysuje się sylwetka Hammurabiego, panującego w latach 1792-1750 p.n.e., który umorzenie długów przeprowadził w drugim i w piątym roku panowania, utrudniając zarówno dłużnikom jak i wierzycielom wykorzystanie tego zwyczaju w celach spekulacyjnych.

Zaskakujące jest też to, że Kodeks Hammurabiego

⁷ It is worth noting how much it differs from the historical sequence preserved in school textbooks: tribal community - slavery - feudalism - capitalism, something like an economic deja vu.

⁷ Godzi się zauważyć jak dalece odbiega to od utrwalonej w podręcznikach szkolnych sekwencji historycznej: wspólnota plemienna - niewolnictwo - feudalizm - kapitalizm, coś jakby ekonomiczne deja vu.

It is also surprising that the Code of Hammurabi is, in fact, a **collection of royal court rulings**, and not a code in the sense of jurisprudence, it is closer to a set of laws in the meaning of *common law* and not *equity*. Hence, it is a series of specific, precedent regulations which do not claim to regulate specific areas in a comprehensive manner; although, the long period over which the rulings were collected, both before⁸ and during the reign of the ruler, favoured various regulations. The Code contains 282 paragraphs, a preamble which emphasizes the divine origin of Hammurabi's authority - which gave considerable significance to royal rulings - and an afterword which stressed the obligation of future monarchs to respect the established laws and to do justice in protecting the weaker, widows and orphans (this is yet another prescription inhibiting social stratification).

The possibility of changing the status of a person over the course of their life and the periodic remission of debts counteracted the petrification of social structures and motivated to the cultivation of positive attitudes in the economic sphere. Together with the order of protecting the weaker, widows and orphans, combating usury, regulating decent prices and wages⁹, a clear delineation of an individual's responsibility for the common good (like the order to compensate for the losses resulting from the negligence to strengthen the dike) and responsibility of the municipality (if a robber is not caught, the municipality will give a citizen what has been stolen), the enforcement of the judges' integrity under the threat of expulsion from the profession and a fine 12 times higher than the sentence changed by an act of corruption, severe penalties for inefficient healthcare, medical and veterinary services (a doctor or veterinarian could refuse treatment), the determination of the legal sum of interests, but also the release from paying the interest in the year a natural disaster occurred – are an important proof of the presence of **ethics in economics**. They show how wrong it is to rudimentarily expose the severity of the law by labelling it using phrases such as “an eye for an eye, a tooth for a tooth.”

The acknowledged divine origin of Hammurabi gave royal rulings the attribute of infallibility. It probably did not determine their unlimited durability, his successors probably also cared about the recognition of their own divine origin. Still, the metaphor of S. Sztaba (Sztaba, 2013, p. 115), referring to the stone stele with the code engraved on it, warms our hearts: “I long for such durability of laws that they might be etched in stone.”

The six-volume work *Historia rozwoju ekonomii. It was written by Mirosław Bochenek (Bochenek, 2016)*, who relied on a wide selection of literature, both in

w rzeczywistości **jest zbiorem królewskich wyroków sądowych**, a nie kodeksem w sensie jurysprudence, jest bliższy stanowieniu praw w trybie *common law* a nie w trybie *equity*. Stąd szereg uregulowań szczegółowych, precedensowych, nie pretendujących do kompleksowego uregulowania określonych dziedzin; chociaż długi okres gromadzenia wyroków przed⁸ i w czasie panowania władcy sprzyjał wielorakim regulacjom. Kodeks zawiera 282 paragrafy, część wstępną, w której podkreślono boskie pochodzenie władzy Hammurabiego - co nadawało wysokie znaczenie wyrokom królewskim - i część końcową akcentującą zobowiązanie przyszłych monarchów do zachowania ustanowionych praw oraz do czynienia sprawiedliwości w ochronie słabszych, wdów i sierot (to jeszcze jedno zalecenie hamujące rozwarstwienie społeczne).

Możliwość zmiany statusu człowieka w ciągu jego życia oraz okresowe umorzenia długów przeciwdziałały petryfikacji struktury społecznej i motywowały do kulturywania pozytywnych postaw w sferze gospodarczej. Łącznie z nakazem ochrony słabszych, wdów i sierot, przeciwdziałaniem lichwie, stanowieniem cen i płac godziwych⁹, wyraźnym kreowaniem odpowiedzialności jednostki za dobro wspólne (jak nakaz wyrównania strat wynikłych z zaniedbania umacniania grobli) i odpowiedzialności gminy (jeżeli rabuś nie zostanie złapany, gmina odda obywatelowi to, co zostało zrabowane), egzekwowaniem uczciwości sędziów pod groźbą wydalenia z zawodu i grzywny 12. krotnie wyższej od zmienionego poprzez korupcję wyroku, surowymi karami za nieskuteczne usługi lecznicze lekarskie i weterynaryjne (lekarz albo weterynarz mógł odmówić leczenia), określeniem dopuszczalnej wysokości odsetek, ale i uwolnieniem od odsetek w roku wystąpienie klęski żywiołowej – to ważne przesłanki obecności **etyki w ekonomii**. Pokazują jak mylne bywa uproszczone eksponowanie surowości prawa poprzez jego etykietowanie w stylu „oko za oko, ząb za ząb”.

Uznawane boskie pochodzenie Hammurabiego nadawało królewski wyrokom atrybut nieomyślności. To chyba jednak nie przesądzało o ich nieograniczonej trwałości, następcy też pewnie dbali o uznanie ich boskiego pochodzenia. Rozczuła jednak metafora S. Sztaby (Sztaba, 2013, s. 115): nawiązująca do kamiennej steli z wrytym kodeksem: „Wzbiera we mnie tęsknota do takiej trwałości praw, by można je wykuwać w kamieniu.”

Sześcioletnie dzieło *Historia rozwoju ekonomii. Od starożytności do szkoły klasycznej*, w oparciu o szeroką, w znaczeniu tematycznym i czasowym, literaturę opracował Mirosław Bochenek (Bochenek, 2016) postępując się manierą *ex cathedra*, która

⁸ It should be assumed that in matters of legislature, people did not start from scratch when a new ruler began his reign; age-old customs, which, after all, do not change overnight, were also of importance, especially in the system of hereditary monarchy, where the heir is prepared to exercise his power by the current ruler.

⁹ All rulings have an individual character, concern a specific case, which is why, in our opinion, the given sums of fees are decent in their nature and not merely state-set, as assessed by S. Sztaba in the above-mentioned article (2013, pp. 106-107).

⁸ Należy przyjąć, że w stanowieniu prawa nie rozpoczynano od zera w momencie nastania nowego władcy; duże znaczenie miały przecież ukształtowane zwyczaje, a te nie zmieniają się gwałtownie, zwłaszcza w ustroju monarchii dziedzicznej, gdzie następcą jest przygotowywany do sprawowania władzy pod wpływem aktualnie panującego.

⁹ Wszelkie wyroki mają charakter indywidualny, dotyczą konkretnego przypadku, dlatego naszym zdaniem podane wielkości zapłaty mają charakter ceny godziwej, nie zaś ceny urzędowej, jak ocenia w rzeczonym artykule S. Sztaba (2013, s. 106-107).

terms of the themes, as well as the time frame it spans, to encompass the history of economics from antiquity to classical trends, doing so in an *ex cathedra* manner which, at this point, seems a bit peculiar due to the extensive range of issues (which we note with much recognition), diversity, time and place of editing the sources used¹⁰; with that being said, the author - in our opinion - interprets the sources quite freely, for example, he quotes a fragment of Homer's *Iliad* (Bochenek, 2016):

*For Diomed's brafs arms, of mean device
For which nine oxen paid, (a vulgar price),/
He gave his own, of gold divinely wrought,/
A hundred beeves the shining purchase bought.*

From this passage, he concludes that Homer "addressed the problem of the exchange of goods", while what is mentioned here, is *the divine plaything of depriving someone of their senses, not an economic relationship*.

Money and interest

M. Bochenek places the era of antiquity in a range between approximately 4000 BC and 476 AD - when the fall of the Western Roman Empire took place. However, he focuses his attention on the Greek and Roman ideas from the final ages of the old era and the beginnings of the new one. Hesiod, living at the turn of the 8th and 7th century BC, praised self-sufficient households/farms, was sceptical about the risk associated with shipping and trade, he **noticed the desire for money**. It has survived to this day - the possession of money is the only need that cannot be fully satisfied. Thales of Miletus - a philosopher, mathematician, physicist and astronomer, and, with regard to his practical activity, a merchant - in the 6th century BC, he experimentally proved the power of monopoly. Having foreseen the abundant yield of olives, he rented out all the olive-oil presses in Miletus and on the island of Chios for a low price and, as his prediction turned out to be true, he dictated the prices for the rental of presses, making sizeable profits, Herodotus (485-425 BC), in turn, **promoted royalty payments** - by reciting fragments of his work, written thanks to historical research, in public, he received a gift amounting to 10 talents.¹¹ The author credits Democritus (460-380 BC) as the first writer in history to have identified the "**free rider problem**"¹². Hippocrates, meanwhile, coined the **term crisis**, to which he attributed a breakthrough, the sudden decline of a disease which, although it leads to recovery, is not fully explainable. Aristophanes (born 445 BC) condemned the devaluation of money

w tym miejscu wydaje się nieco osobliwa ze względu na obszerną problematykę (co stwierdzamy z dużym uznaniem), różnorodność, czas i miejsce edycji wykorzystanych źródeł¹⁰; przy czym autor - naszym zdaniem - dość swobodnie interpretuje źródła, na przykład cytuje fragment *Iliady* Homera (Bochenek, 2016):

*Ale Kronida Dzeus pozbawił zmysłów Glaukona,
Który złotą swą zbroję, na wołów sto szacowaną,
Na brązową zamienił wartości wołów dziewięciu.*

Z tego fragmentu wywodzi wniosek, że Homer „poruszył problem wymiany dóbr”, tu zaś mowa o *boskiej igraszcze pozbawienia zmysłów, a nie o ekonomicznej relacji*.

Pieniądz i procent

M. Bochenek epokę starożytności sytuuje od około 4000 r. p.n.e. do 476 r. n.e. - kiedy nastąpił upadek Zachodniego Cesarstwa Rzymskiego. Uwagę skupia jednak na myśli greckiej i rzymskiej w końcowych wiekach starej ery i początkowych nowej. Hezjod żyjący na przełomie VIII i VII w. p.n.e. pochwałił samowystarczalne gospodarstwa domowe/rolne, był sceptyczny wobec ryzyka w żegludze i handlu, **zauważył pożądanie pieniądza**. Przetrwowało ono do dnia dzisiejszego - posiadanie pieniędzy jest jedyną potrzebą, której nie udaje się w pełni zaspokoić. Tales z Miletu - filozof, matematyk, fizyk i astronom, a w praktycznej działalności kupiec - w VI w. p.n.e. eksperymentalnie dowiódł potęgi monopolu. Przewidziawszy obfity plon oliwek wcześniej za niską cenę wynajął w Milecie i na wyspie Chios wszystkie prasy do tłoczenia oliwy i przy trafionej prognozie dyktował ceny za wypożyczenie pras, osiągając duży dochód. Herodot (485-425 r. p.n.e.) z kolei **wypromował honorarium autorskie** - publicznie recytując fragmenty swojego dzieła, napisanego dzięki badaniom historycznym, otrzymał dar w rozmiarze 10 talentów.¹¹ Demokrytowi (460-380 r. p.n.e.) jako pierwszemu w historii autor przypisuje zidentyfikowanie problemu „**gapowicza**”¹². Hipokrates zaś wynalazł **termin kryzys**, któremu przypisał przełom, nagłe przesilenie choroby, co prawda prowadzące ku poprawie, ale nie do końca wytłumaczalne. Arystofanes (ur. 445 r. p.n.e.) w swoich utworach literackich potępiał psucie pieniądza, widząc w tym zagrożenie dla społeczeństwa i dla państwa. Z kolei Ksenofont

¹⁰ Before the first chapter, we quoted Solomon after S. Rogozina who, in her work, refers to J.W. Sokołow. We tried to check the context of this excerpt in the edition of the Holy Bible quoted by us, but we did not manage to find it; perhaps it is to be found in the Orthodox version of the Bible, but a shadow of uncertainty remains nonetheless.

¹¹ We have already stated that, without specifying when and where, Wikipedia defines a talent as equal to 30.5 kg of silver.

¹² However, we do not see it as *the beginnings of considerations on informal economy*, in our opinion, the theory of public goods and informal economy are separate issues, especially in the context of the activity of *beneficiaries*.

¹⁰ Przed pierwszym rozdziałem zacytowaliśmy Solomona, za S. Rogoziną, która w swojej pracy powołuje się na J.W. Sokołowa. Usiłowaliśmy sprawdzić kontekst tego fragmentu w cytowanym przez nas wydaniu Pisma Świętego ale nie zdołaliśmy go znaleźć; być może znajduje się on w prawosławnej wersji Biblii, tym niemniej cię niejasności pozostaje.

¹¹ Już podawaliśmy, że bez precyzowania kiedy i gdzie, wikipedia określa talent na 30,5 kg srebra.

¹² Nie dostrzegamy jednak w tym *zapoczątkowania rozważań na temat szarej strefy*, naszym zdaniem teoria dóbr publicznych i szara strefa to odrębne zagadnienia, zwłaszcza w aspekcie działalności *beneficjentów*.

in his literary works, seeing in it a threat to the society and the state. In turn, Xenophon (430 - 354 BC) gave the title *Oikonomikos* to his outstanding work, which M. Bochenek - not without reason - considers to be the precursor of the term *economics*, especially since Xenophon devoted much attention to the division of labour, the problems of accumulating wealth, the public tasks of the state and financial reforms in his work. T. Sedláček (Sedláček, 2012, p. 15), however, sees the term “economics” differently from the way it was used by Xenophon, namely, as household management, hence the opinion “(...) even if a man has little wealth, the science of economics exists anyway.” From Hesiod (*chremata* - money) through Xenophon (*chrematistics*- the achievement of accumulating land and cattle) after Aristotle (*chrematistics* -*gaining* and multiplying money), the problems of becoming wealthy, which underlies today’s finances, is ever-present. After Xenophon, macroeconomic considerations were continued by Deinarchos (360 - 290 BC), who expanded the understanding of *oikonomikos*. A little earlier, and, to a certain extent, simultaneously, Plato (427 - 347 BC), proposed the model of an idealistic, total state, placing it more so in the sphere of ideology and politics than economics. The goal of the state was the achievement of perfection by its citizens; in a “more real” version, it assumed a classless society, nationalization of the land, autarky, money minted from a non-precious metal, and a ban on taking interest. According to M. Bochenek (Bochenek, 2016, p. 36), Plato’s concepts “... constituted the starting point for later collectivist concepts.” It is difficult to refrain from a reflection on what exactly can be born in a state sometimes regarded as the cradle of democratic ideas. Aristotle (384 - 322 BC), although he was a student of Plato, did not share his views on common ownership and equal distribution of land; it cannot be ruled out that his opinions were shaped in this way during his stay at the court of Philip of Macedon, where he was the tutor of Alexander of Macedon. Recognizing the spiritual improvement of citizens as the goal of the state, he accepted private property and praised natural agricultural economy, he approved of exchange in the scope necessary to run it and to satisfy one’s needs, that is, the exchange of things used on a daily basis. However, he distinguished between two forms of exchange: (G-M-G) and (M-G-M), which became the starting point for defining the **three functions of money** as a means of exchange, measuring value, and accumulating wealth. He considered taking interest from the money lent to be in utmost conflict with nature since interest is money generated by money. The ancient people have mentally approved the accumulation of wealth through profits from the social position, management, conquests, but the fact that money makes money, no matter in whose hands it is, was difficult to accept universally; on the other hand, the irresistible charm of wealth caused the erosion of opposition to interest. Even in the Gospel of St. Matthew, in the parable of the talents, the master condemns the servant because he did not give the talent entrusted to him to a banker who would take care of

(430 – 354 r. p.n.e.) swoje wybitne dzieło zatytułował *Oikonomikos*, co M. Bochenek – nie bez racji - uznaje za pierwowzór pojęcia *ekonomia*, zwłaszcza że Ksenofont w swojej twórczości dużo uwagi poświęcił podziałowi pracy, problematyce bogacenia się, zadaniom publicznym państwa i reformom skarbowym. T. Sedláček (Sedláček, 2012, s. 15) widzi jednak inaczej rozumienie terminu *ekonomia*, użytego przez Ksenofonta, jako zarządzanie gospodarstwem domowym, stąd opinia „(...) nawet jeśli człowiek ma niewiele bogactwa, to nauka o ekonomii i tak istnieje.” Od Hezjoda (*chremata* – pieniądze) do Ksenofonta (*chremastyka* – osiągnięcie koncentracji ziemi i bydła) po Arystotelesa (*chremastyka* - zdobywanie i pomnażanie pieniędzy) przewija się problematyka bogacenia się, leżąca u podstaw dzisiejszych finansów. Rozważania makroekonomiczne po Ksenofoncie kontynuował Deinarchos (360 – 290 r. p.n.e.) rozszerzając pojmowanie *oikonomikos*. Nieco wcześniej, a do pewnego stopnia równoległe, model idealistycznego, totalnego państwa proponował Platon (427 – 347 r. p.n.e.), sytuując go bardziej w sferze ideologii i polityki niż ekonomii. Celem państwa miało być osiągnięcie doskonałości przez obywateli; w „urealnionej” wersji zakładał bezklasowe społeczeństwo, upaństwowienie ziemi, autarkię, pieniądze z kruszcu nieszlachetnego i zakaz pobierania procentu. Według M. Bochenka (Bochenek, 2016, s. 36) koncepcje Platona „... stanowiły punkt wyjścia późniejszych koncepcji kolektywistycznych”. Trudno powstrzymać się od refleksji – co też może się zrodzić w kraju uważanym niekiedy za kolebkę idei demokratycznych. Arystoteles (384 – 322 r. p.n.e.), chociaż był uczniem Platona, nie podzielał jego poglądów o wspólnej własności i równym podziale ziemi; nie jest wykluczone, że stało się tak pod wpływem pobytu na dworze Filipa Macedońskiego, gdzie był wychowawcą Aleksandra Macedońskiego. Uznając duchowe doskonalenie obywateli za cel państwa akceptował własność prywatną i pochwalał naturalną gospodarkę rolną, aprobował wymianę niezbędną dla jej prowadzenia i dla zaspokajania potrzeb, czyli wymianę rzeczy użytkowych. Rozróżniał jednak dwie formy wymiany: (T – P – T) oraz (P – T – P), co stało się punktem wyjścia do określenia **trzech funkcji pieniądza**, jako środka: wymiany, miernika wartości, gromadzenia bogactwa. Pobieranie procentu od pożyczonych pieniędzy uważał za sprzeczne w najwyższym stopniu z naturą, jako że procent jest pieniądzem powstającym z pieniądza. Starożytni zaaprobowali mentalnie gromadzenie bogactwa poprzez profity z pozycji społecznej, gospodarowanie, podboje, ale to, że pieniądź robi pieniądź w obojętnie czyich rękach będąc, było trudne do powszechnego zaakceptowania; z drugiej strony nieodparty urok bogactwa powodował erozję sprzeciwu wobec procentu. Nawet w ewangelii św. Mateusza, w przypowieści o talentach, pan potępia sługę, że nie oddał powierzonego talentu bankierowi, który zadbałby o pomnożenie kapitału. Zaś bankierzy posługują się od dawna przede wszystkim procentem. **Ambiwalentne podejście do pożyczania na procent** jest powodem wielu meandrów na przestrzeni wieków: pożyczanie na wyprawę kupieckie –

multiplying the capital. Bankers, in turn, have mostly been using interest for a long time. **The ambivalent approach to borrowing with interest** has been the cause of many meanders over the centuries: when borrowing to finance trading expeditions - we consent to interest, when lending money to beggars, so that they may survive - no interest is permitted, Christians are not allowed to take interest, Jews - yes, but only from infidels and in Islamic finances, interest is prohibited. **In Christianity, Calvinism contributed to the ultimate acceptance of interest under the pressure of wealthy merchants and craftsmen in need of credit institutions**, with the reservation that income from *usury* should not be the basis of livelihood, and the loan security must not be excessive (Chmielewska, 2016, p. 44)

In ancient Rome (Bochenek, 2016, pp. 39-43), like centuries before in Greece, **the beginnings of economic thought were related to the farm**. Marcus Porcius Cato (234-149 BC) was also an advocate of the intense exploitation of slaves, Marcus Terentius Reatinus Varro (116-27 BC) on the contrary - he advocated technical progress and caring for slaves; they both were veterans of war campaigns but held a different view on *the exploitation of the workforce*. As befits a philosopher and statesman Marcus Tullius Cicero, had (106-43 BC), had broader intellectual horizons; by combining theories derived from the different schools of philosophy, including the ideas of Homer, Hesiod and Xenophon, he wrote a book *De officiis* (On competition), focusing on the concept of "dignity of competition", which refers in a general manner to the scale of activities (he placed small trade and craftsmanship, and, in particular, usury, at the bottom of his esteem ranking, while at the top of the pyramid, he located large-scale agriculture and trade, which enable the accumulation of the wealth that opens the possibility of engaging in political and cultural activities, although, to be fair, it was politics that killed him). In his poem "Georgica," Publius Vergilius Maro (70-19 BC) wrote about land-farming, breeding cattle and bees, fruit-growing. Caius Secundus Plinius (23-79 AD), relying on Greek and Roman literature, wrote an encyclopedia which consisted of 37 volumes. In the work entitled *Naturalis historia*, he presented the economic history of the ancient world and the rules of farm management. In *De re rustica* (On Agriculture), Lucius Junius Moderatus Columella (4-70 AD) explained the problems of the colonus system, low efficiency of slave labour and the need to intensify agriculture. St. Augustine of Hippo lived (354-430) and occupied himself with artistic creation during the twilight of the ancient Roman Empire. In a work entitled *De civitas Dei* (The City of God), he included the concept of a Christian state; in it, he rejected slavery, recognized private property on the assumption that it originates from a state-wide law; he considered work, carried out on God's orders, to be a duty of every person and believed physical work to be superior to intellectual work and trade, he was against the accumulation of goods over the means necessary to stay alive.

From the above, it may be inferred that one would

zgoda na procent, pożyczanie biedakom na przeżycie - bez procentu, chrześcijanom nie wolno było brać odsetek, Żydom - tak, ale tylko od innowierców, w finansach islamskich procent jest zakazany. **W chrześcijaństwie do ostatecznej akceptacji procentu przyczynił się kalwinizm pod presją zamożnych kupców i rzemieślników potrzebujących instytucji kredytu**, z zastrzeżeniem, że dochody z *lichwy* nie powinny stanowić podstawy utrzymania, a zabezpieczenie pożyczki nie może być przesadne (Chmielewska, 2016, s. 44)

W starożytnym Rzymie (Bochenek, 2016, s. 39-43) podobnie jak wieki wcześniej w Grecji, **początki myśli ekonomicznej dotyczyły gospodarstwa rolnego**. Marcus Porcius Cato (234-149 p.n.e.) był przy tym zwolennikiem intensywnego wyzysku niewolników, Marcus Terentius Reatinus Varro (116-27 p.n.e.) przeciwnie - zalecał postęp techniczny i dbałość o niewolników; obaj mieli za sobą kampanie wojenne, ale inny pogląd na *eksploatację siły roboczej*. Szersze horyzonty myślowe, jak przystało na filozofa i męża stanu, miał Marcus Tullius Cicero (106-43 p.n.e.), który łącząc teorie wywodzące się z różnych szkół filozofii, w tym myśli Homera, Hezjoda i Ksenofonta, napisał książkę *De officiis* (O zawodach), skupiając uwagę na koncepcji „godności zawodów”, ogólnie nawiązującej do skali działalności (drobny handel i rzemiosło, a w szczególności lichwiarstwo umieścił na dole rankingu poważania, zaś wielkie rolnictwo i handel, umożliwiające gromadzenie bogactwa dającego możliwości podjęcia działalności politycznej i kulturalnej, umieścił na szczycie piramidy, co prawda przez politykę został zamordowany). Publius Vergilius Maro (70-19 p.n.e.) w poemacie *Georgica* (Ziemianstwo) pisał o uprawie roli, hodowli bydła i pszczoł, sadownictwie. Caius Secundus Plinius (23-79 n.e.) w oparciu o literaturę grecką i rzymską napisał 37. tomową encyklopedię. W dziele *Naturalis historia* przedstawił historię gospodarczą świata antycznego i zasady prowadzenia gospodarstw rolnych. Lucius Junius Moderatus Columella (4-70 n.e.) w dziele *De re rustica* (O rolnictwie) wyjaśnił problemy kolonatu, niską wydajność pracy niewolniczej i potrzebę intensyfikacji rolnictwa. W okresie schyłkowym starożytnego Rzymu żył (354-430) i tworzył św. Aureliusz Augustyn. W dziele *De civitas Dei* (O państwie bożym) zawarł koncepcję państwa chrześcijańskiego; w niej odrzucił niewolnictwo, uznał własność prywatną przy założeniu, iż pochodzi z prawa państwowego, pracę, z nakazu boskiego, uznał za obowiązek każdego człowieka przyznając prymat pracy fizycznej przed pracą umysłową i handlem, był przeciwny gromadzeniu dóbr ponad środki niezbędne do utrzymania się przy życiu.

Można z powyższego wnosić, że starożytną myśl ekonomiczną Grecji i Rzymu trudno byłoby wynieść ponad to, co znajdujemy u Konfucjusza, Hammurabiego czy w Biblii (Ravasi, 2017). Używając dzisiejszych pojęć wskażemy w niej zagadnienia mikroekonomiczne i dopiero **Arystoteles oraz św. Augustyn¹³ szerzej dostrzegali kwestie państwowe, problemy własności i pracy**. Trzeba jednak przyznać

¹³ Filozof, teolog, doktor Kościoła, żył w latach 354-430

be hard-pressed to find anything beyond what was stated by Confucius, Hammurabi or in the Bible with regard to the economic philosophy of ancient Greece and Rome (Gianfranco, 2017). In today's terms, what we will find in it are microeconomic issues; only **Aristotle and St. Augustine¹³ looked at the matters of the state, problems related to property and work, from a broader perspective.** However, we must give credit to the Greeks for their early recognition of the importance of money and accumulation of wealth, to the Romans - for their achievements in legally regulating the issues of commitments, contracts, citizenship, and to the Bible - for its versatile moral, phraseological and historical character.

Conclusion

Rulers' edicts and old-age customs appeared before abstract considerations. Concrete reasoning, called protoeconomy, has, however, become an inherent part of economic knowledge, accepted by the theory of economics. Terms such as contract, credit, money, interest, fixed costs, reasonable debtor-creditor relationship (both are part of the economy), protection of the weaker, regulated prices, restructuring of the economy, interventionism, taxes, have deep roots, although they have not always been defined in the same way as they are today. It is worth knowing their origin, so as not to return onto the path we have already walked and to advance faster, with the help of new techniques and technologies.

References/ Literatura:

1. Bochenek, M. (2016). *Historia rozwoju ekonomii. Od starożytności do szkoły klasycznej*. Tom 1. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
2. Bremond, J., Couet, J.F., Salort, M.M. (2012). *Kompendium wiedzy o ekonomii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
3. Chmielewska, L. (2016). Myśl ekonomiczna kalwinizmu. *Annales. Etyka w życiu gospodarczym/ Annales. Ethics in Economic Life*, 19(3), 35-46. <http://dx.doi.org/10.18778/1899-2226.19.3.04>
4. Klunia, W.L. (2016). Ekonomiczeskaja myśl drewnosti. W: W.L. Klunia, A.W. Czernowałow, Ż.W. Czernowałowa, *Istorija ekonomicheskich uczenij*. Kurs lekcji, Mińsk.
5. Luchinger, R. (2007). *12 ikon ekonomii od Smitha do Stiglitz*. Warszawa: Wydawnictwo Studio Emka.
6. McCreadie, K. (2012). *Adam Smith. Bogactwo Narodów. Współczesne interpretacje klasycznej ekonomii*. Warszawa: Wydawnictwo Studio Emka.
7. Ravasi, G. (2017). *Biblia we fragmentach. 200 bram do Starego i Nowego Testamentu*. Kielce: Wydawnictwo Jedność.
8. Rogozina, S. (2016). *Niestandardowy podręcznik do rachunkowości. Rachunkowość pół żartem i na serio*. Warszawa: CeDeWu. PL.
9. Sedláček, T. (2012). *Ekonomia dobra i zła. W poszukiwaniu istoty ekonomii od Gilgamesza do Wall Street*. Warszawa: Studio EMKA.
10. Stankiewicz, W. (2013). Instytucjonalna teoria kontraktów – presja ekonomii i prawa. *Ekonomia – Economics*, 4(25), 273-288.
11. Sztaba, S. (2013). *Kodeks Hammurabiego widziany oczami ekonomisty*. Pobrano z: Kolegia.sgh.waw.pl./pl/KES/kwartalnik/Documents/ssztaba132013.pdf
12. Zawisłak, A. M. (2011). *O kwantach, rynkach i ekonomistach. Ikebana zadziwień i paradoksów*. Warszawa: Poltext.

Websites/ Strony internetowe:

13. https://pl.wikipedia.org/wiki/Common_law
14. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Instynkt>
15. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Zwyczaj>
16. https://www.bryk.pl/wypracowania/pozostałe/ekonomia/14644-historia_myśli_ekonomicznej.html
17. <https://pl.wiktionary.org/wiki/proto->

¹³ A philosopher, theologian, Doctor of the Church, he lived in the years 354-430